

NEZBÝVÁ NEŽ SOUHLASIT**(příspěvek do diskuse k článku co je a co není kulturní/sociální antropologie)**

PhDr. Jiří WOITSCH

Etnologický ústav Akademie Věd ČR

Abstract

The article is a reaction to Marek Jakoubek and Zdenek Nespors essay about meaning(s) of anthropology in the Czech Republic. Although the main idea of the article is to accept ideas in above mentioned essay, some misunderstandings of it are pointed out.

Úvodem

V prostředí, kde vědecká diskuse není samozřejmostí, případně se brzy zvrhává do roviny osobní, je článek Zdeňka R. Nešpora a Marka Jakoubka jevem takřka podivuhodným. Autoři se rozhodli téměř ohněm a mečem šířit antropologickou pravdu a servítky si rozhodně neberou. Domnívám se však, že dřív než budou oba označeni za provokatéry zanášející zbytečný neklid do pokojného českého kulturně/sociálně/historickoantropologického rybníčku, případně za podivínské don Quijoty bojující proti neexistujícímu nepříteli, měli bychom se zamyslet, zda náhodou nemají pravdu. A, nedej Bože, zda náhodou nemají pravdu takřka ve všem.

Sám za sebe mohu odpovědět velmi rychle. Mají! Vzhledem k razanci, s jakou svůj text pojali, se mnohým jistě zatmělo před očima. Čtete-li však pozorně, nenajdeme v téměř třicetistránkové mimořádně obratně napsané studii závažnější protimluv, dezinterpretaci a s jedinou výjimkou ani evidentně věcně nesprávný údaj. Tou výjimkou je tvrzení o objevení E. P. Thompsona jako předchůdce „nové“ historické antropologie H. Medickem v roce 1987, protože k němu došlo již o tři roky dříve – což není vzhledem k historickoantropologickému kvasu 80. let minulého roztříštěný nepodstatný. Medickovi *Misionáři ve veslicích* totiž vyšli nejprve německy (Medick 1984) a až poté a samozřejmě s větším ohlasem i anglicky (Medick 1987).

K tomu jen poznámka na okraj – pro českou kulturní/sociální antropologii je více než typické sledovat dění např. v Německu jaksi „přežvýkaně“ prostřednictvím angloamerického antropologického diskursu. Což samozřejmě souvisí s takřka bezvýhradným přejímáním kulturní/sociální antropologie pěstované ve Velké Británii a USA. Nic proti dominanci, možná dočasné a určitě pochopitelné, britské a americké kulturní/sociální antropologie u nás, ale to, že i v antropologicky zaměřených knihovnách chybí základní příručky německé Europäische Ethnologie nelze nazvat než tragédií.

Jak, jsem již uvedl, s autory článku téměř bezvýhradně souhlasím. A to přesto, anebo možná právě proto (?), že se necítím být kulturním/sociálním antropologem a ani nechci, aby

mě za něj někdo považoval. Ne snad proto, že bych antropologii považoval za nakažlivou nemoc, které je nutno se obloukem vyhnout, jakkoliv její masové šíření v Českých zemích mělo a má povahu takřka epidemie, která zasáhla – alespoň názvem – i ty, kteří s ní mají pramálo společného. Ševče drž se svého kopyta, zde platí víc než kde jinde, a myslím, že několik postřehů z pozice historické etnografie neuškodí.

Autoři mají své teze perfektně podloženy do sebe zapadajícími argumenty opřeny i o práce snad všech významných teoretiků oboru. O paradigmatickém zakotvení jejich názorů s nimi diskutovat nehodlám, jistě se najdou povolanejší, snad jen nadhodím, že myšlenkový odkaz M. Webera, je pro ně zjevně mimořádně až extrémně podstatný. Předmětem sporu mohou být, podle mého názoru, jen některé drobnosti, jinde je třeba, myslím, něco málo doplnit, či zdůraznit. Přímost, s jakou svůj text Z. R. Nešpor a M. Jakoubek pojali, někoho možná natolik nadzvedne, že se pokusí o detailní rozbor článku slovo od slova, případně aby oběma poněkud zavařil i o – předem ztracený – rozbor badatelské produkce obou autorů. Já níže nabízím jen několik, stejně jako celou tuto reakci, záměrně trochu vyhocených připomínek k subjektivně vybraným tématům, které více méně sledují strukturu *Námětu k diskusi*.

Od národopisu ke kulturní/sociální antropologii?

Úvodní vývojový nástin pojali autoři nezbytně trochu zjednodušeně, zvláště to vyniká při srovnání velkého prostoru věnovaného létům normalizace a jiným desetiletím poválečné české etnografie. Rozumím tomu tak, že považují dopady robkovské éry našeho národopisu na konstituování kulturní/sociální antropologie za neskonale podstatnější než vývoj předchozí. Bez stále chybějících detailních znalostí dějin oboru však takový závěr může být i mylný, stejně jako je mylná představa o jakémsi spontánním rozvoji kulturně/sociálně antropologického myšlení a studia mimoevropského terénu v naší etnografii v 60. letech 20. století. I tehdy se jednalo o čiročirou politickou objednávku (Petráňová 2000, Skalníková – Petráňová 2002). To, že se celá věc a zvláště některé výjimečné osobnosti posléze jaksi vymkly kontrole, na věci nic nemění.

Negativní a pozitivní vymezení disciplíny

Negativní vymezení kulturní/sociální antropologie je v článku nazváno bolestným. Já bych jej označil za brutální, nicméně v podstatě korektní a jen v některých pasážích asi cíleně přehánějící. Navíc je třeba ocenit, že autoři kromě odmítání a negace (což bývá zpravidla postup jednodušší) nabízejí i jasnou pozitivní definici kulturní/sociální antropologie a postupují tak v intencích soudobého argumentačně sofistikovaného uvažování o problémech tohoto typu (srov. kapitulu Kulturgeschichte – und was sie nicht ist, Daniel 2002: 7–25). Proto jen několik poznámek k některým z problémů, jichž se autoři při kladném i záporném vymezování kulturní/sociální antropologie dotkli:

Ad archeologie – o prozkoumatelnosti všech světových nalezišť v konečném čase pochybuji, resp. tvrdím, že předpokládaná agónie archeologie je vzdálená řádově stovky let a to již budou nacházené artefakty řekněme ze 17. století staré jako dnešní nálezy středověké. Z tohoto pohledu tedy nelze disciplínu – minimálně prozatím – zpochybnit, navíc i archeologii lze provozovat, alespoň částečně, i bez artefaktů, aniž by měla ambice se tím stát např. kulturní/sociální antropologií (Neústupný 2002). Stejně sporné je z Webera otrocky vycházející lpění na rozlišování jevů a jejich významů, kteroužto otázku. „...si archeologie

z podstaty věci většinou neklade.“ Problém je, zda je to vůbec možné, zda odpovědi na podobné otázky (připustíme-li legitimitu takového dotazování) by nezbytně nebyly v případě objektů starých stovky či tisíce let jen pochybnými spekulacemi. Konečně, a to platí i pro etnologii, právě archeologie nabízí dokonale propracovaný deskripční a analytický aparát pro práci prakticky s jakýmikoliv hmotnými pozůstatky minulosti. Provokativně řečeno, kulturní/sociální antropolog si může o významech artefaktů meditovat jak chce, k čemu to ovšem bude, když nepozná, jak jsou staré, zda se jedná o celky nebo fragmenty, zda jsou vůbec antropogenního původu atd.

Ad etnologie – rozhraničení kulturní/sociální antropologie a etnologie (resp. etnografie, resp. národopisu, ale o terminologii zdaleka tolik nejde) provedli Z. R. Nešpor a M. Jakoubek skutečně důsledně a patrně nejpříkřeji ze všech v textu zmíněných disciplín. Takový postup je pro mě pochopitelný hlavně z toho důvodu, že národopisci všeho druhu u nás nejvíce a s nejozporuplnějšími výsledky kulturním/sociálním antropologům „fušují do řemesla“. Potud je vše v pořádku a opět nezbyvá než souhlasit. Jinak je to ovšem s některými uvedenými argumenty, především s tvrzením, že tím, že zmizí nebo už zmizel „lid“ a jeho kultura automaticky zmizí nebo už zmizela etnografie. Autoři tak implicitně tvrdí něco, co sami kritizují. Tedy snahu redukovat etnografii na studium určité vrstvy společnosti (v článku zmíněná obrozenecká a marxistická ideologie přitom navíc tzv. lid chápala diametrálně odlišně).

Jisté vyrovnávání se se ztrátou terénu, nikoliv předmětu studia, bylo a je ovšem v české etnografii možné pozorovat a projevuje se hned v několika tendencích. Na jedné straně dochází ke zdůrazňování studia hmotných artefaktů a obor se stává v podstatě „archeologií novověku“. Zároveň však nedostupnost živého předmětu studia, za existence nepřeborného množství písemných pramenů, vede k posilování studia historického, které nebylo od studia kultury ovšem možné separovat ani v minulosti, a zvláště historická etnografie se do určité míry stává vysoce specializovaným historickým oborem. Propojení obou tendencí je samozřejmě možné, žádoucí a i výsledky domácí ukazují, že přínosné (Petráň a kol. 1985; Petráň a kol. 1995; Petráň a kol. 1997).

A ještě ke zmiňovanému zániku: národopis v Českých zemích byl přes všechny ideologické tlaky utvářen především společenskou objednávkou danou specializací bádání a institucionálním vývojem vědy jako celku. Tato společenská objednávka nepochybně trvá a trvat bude a – buď mi dovoleno trochu demagogie – občas ji cítím silněji, než v případě kulturní/sociální antropologie. Z hlediska neodborné veřejnosti (myslím skutečnou veřejnost, nikoliv třeba politické či podnikatelské struktury, kterým kulturní/sociální antropologie poskytuje nesmírně cenná vodítka) je totiž kulturní/sociální antropologie mnohdy neuchopitelným a nevysvětlitelným *l'art pour l'artismem*. Na rozdíl od národopisu, poskytujícího – třeba někdy schematické – odpovědi na otázky typu: „Jak žil můj pradědeček?“ A než budeme schopni podobné otázky zodpovídat spolehlivě, zbývá vykonat neuvěřitelné množství práce, což platí i pro Evropu západní, kde už údajně „do značné míry“ k zániku oboru došlo.

Nedošlo! Na problém je ovšem nutno nahlížet komplexněji, než pouze podlehnout dojmu, že kulturně/sociálněantropologická smršť 60. a 70. let 20. století znamenala nejen konec starých národopisných kateder ale automaticky i zánik oboru samotného. To je krutý omyl, související opět hlavně s odlišným způsobem institucionalizace západoevropské vědy. Jeden příklad za všechny z tematiky mně blízké: V Německu, Rakousku, Itálii, Nizozemí, po

celé Skandinávii i jinde existují badatelé, celé týmy i katedry, které se zabývají vztahem předindustriální (vesnické, tradiční) společnosti k přírodě a zejména lesům. A viděno od nás, taková pastva prasat v lese, nebo splávka dřeva jsou témata národopisná. Jenže „oni“ nemají podle názvu s etnografií mnohdy nic společného, byť studují témata, pracují stejnými metodami a využívají stejné prameny jako „naši“ národopisci.

Podobných příkladů by se dala nalézt celá řada, v podstatě však jde o projev tendencí k restrukturalizaci sociálních věd, kdy namísto staré oborové struktury, která je ovšem i nadále považována v některých aspektech za relevantní, nastupuje budování výzkumných týmů a tvorba výukových programů zaměřených nikoliv oborově ale tématicky. Vznikají tak (tradičními názvy nepojmenovatelné a jdoucí za hranice běžné interdisciplinarit) struktury překračující oborovou omezenost, mající specifické cíle a mnohdy i zdroje finančních prostředků (Wallerstein et al. 1998: 101–111).

Ad terénní výzkum – vymezení minimální délky pobytu jedním rokem je poněkud vágní (jedná se o rok kalendářní, zemědělský ?). Navíc agrárně-etnografické poznatky ukazují, že zkoumat např. ekonomiku zemědělského hospodaření pouze v průběhu jednoho roku je zhora nemožné, už jen proto, že vegetační doba některých plodin je podstatně delší. Autoři též opominuli zdůraznit nezbytnost provádění návratných výzkumů, které mohou být již časově omezenější, kvalitní výzkumná monografie je však bez nich bezcenná.

Ad interdisciplinární přístup – dovedeno do důsledků, kulturní/sociální antropologie je tu tedy jen od toho, aby „správně“ poskládala a interpretovala data získaná jinými disciplínami. Pak by ovšem bylo možné tvrdit, že zatímco kulturní/sociální antropolog archeologii, sociologii, etnografii atd. nezbytně potřebuje – sám totiž zmíněné disciplíny prostě a jednoduše neovládne – tyto „staré“ obory se bez kulturní/sociální antropologie hravě obejdou. A ještě výrazněji to platí o oborech přírodovědných, které bude kulturní/sociální antropolog, snažící se o skutečně holistický přístup ke zkoumané skutečnosti dříve či později potřebovat. Dendrochronologické datování nebo pylovou analýzu si totiž sám těžko provede a smysluplně vyhodnotí.

Autoři jistě nechtěli rozpoutat válku oborů, jejich maximalismus však k ní může být pro někoho záminkou. Snaha považovat etnografii, sociologii či archeologii za jakési „pomocné vědy antropologické“ – a není bez zajímavosti, že tzv. pomocné vědy historické prosperují vedle historie pěknou řádku let – může a musí být předmětem diskuse. Co je naprosto nezpochybnitelné a buďme rádi, že autoři měli dost kuráže to jasně formulovat, je nepřípustnost zaměňování, jedno zda z nevědomosti nebo ze zlého úmyslu, kulturní/sociální antropologie a jí skutečně či jen zdánlivě blízkých oborů.

Pokud bych měl připojit čistě osobní stanovisko, rád budu s kolegy kulturními/sociálními antropology spolupracovat i jako „pomocný vědec“ ačkoliv si nemyslím (viz výše), že historická etnografie by byla uzavřenou kapitolou. Zároveň však očekávám, že oni mě budou nejen respektovat, což je vcelku samozřejmost, ale že mi budou i rozumět. Tj., zvláště pokud se pohybujeme při naší práci po středo- a východoevropském prostoru, že budou mít v oblasti zdejší tzv. tradiční lidové kultury přiměřené znalosti věcné a terminologické, abychom se byli schopni domluvit. Uvedu další triviální příklad: Přijdu-li s kulturním/sociálním antropologem do romské osady na východním Slovensku, očekávám, že když mu po 10 minutách sdělím, že zdejší dvojdílné roubené domy sem byly místními přeneseny, což byl postup velmi obvyklý, pravděpodobně z regionu X a to nejdříve v době Y,

bude tuto informaci považovat za vysoce hodnověrnou. Nejen že předpokládám, že bude vědět, co to je roubení a co dvojdílný dům, ale též počítám s tím, že bude něco málo tušit o existenci propracované a spolehlivé typologie tradičního obydlí na Slovensku (EAS 1990: 50–60), o kterou svůj nikoliv ukvapený závěr opírám. Že je nutno podobné tvrzení dále ověřit je ovšem samozřejmé a je pravděpodobné, že oba budeme postupovat stejným způsobem.

Ad multiparadigmatičnost – precizní vysvětlení a návod, jak vlastně multiparadigmatičnost chápat, či snad, jak by si autoři přáli, aby byla zejména exaktními vědci chápána. Rozumím-li ovšem dobře, vztahuje se tato charakteristika jen na kulturní/sociální antropologii jako celek, neboť její jednotlivé části – kupříkladu výzkumné monografie – jsou nutně monoparadigmatické a v určitých aspektech si odporují. To je sice pro antropology samotné – a nejen pro ně – obohacující, ale viděno očima (některých) exaktních vědců zvnějšku, právě tohle může být považováno za chaos a i nadále zůstává otázkou, zda se o chaos náhodou nejedná. Argumentem pro může být např. i snaha některých badatelů o vyrovnání se se všemožnými paradigmaty (nebo o demonstraci jejich znalostí?), která vede k tomu, že se i etnografie, tedy výzkumné monografie, mění z analýzy materiálů v rozbor jednotlivých škol a směrů a popis jejich odlišností.

Historická antropologie a příbuzné obory

Exkurz do hájemství dějin mentalit, historické antropologie a kulturních dějin zahájili Z. R. Nešpor a M. Jakoubek snad až příliš zkratkovitým nástinem vývoje evropského dějepisného myšlení v 1. polovině 20. století. Zkratkovitým proto, že z textu lze mj. vyvodit, že Weberovo vymezení se proti rankeovské popisné historiografii se rovnalo vymezení proti K. Marxovi a K. Lamprechtovi. Přitom zejména Lamprecht se po vydání svých Německých dějin ocitl s představiteli tzv. klasického historismu v ostré kontroverzi a na přelomu 19. a 20. století znamenal pro zpochybnění událostních dějin podstatně více než tehdy miniaturní okruh Weberův (Iggers 2002: 36–40; Raphael 2003: 72–77). Též škola Annales nespada odněkud z nebes a minimálně E. Durkheim a F. Simiand měli v textu, který se primárně věnuje sociologizaci historie, figurovat. Jinak ovšem chápu, že autoři nemohli a nechtěli psát dějiny historické antropologie a zároveň velmi oceňují jejich perfektní orientaci ve žhavé historickoantropologické současnosti. Sám jsem zvědav, kam disciplína dospěje, a jak bude možné hodnotit vztah kulturní/sociální antropologie a „antropologie dějin“, jejíž nástup předpokládá např. H. Medick (2001; 2002).

Pokud se ovšem vrátíme od sofistických rozborů historickoantropologické teorie zpět k přízemním problémům dneška, stojí za to upozornit na zajímavý rozdíl, který můžeme u nás od 90. let 20. století sledovat v příklonu některých badatelů k antropologii kulturní/sociální a historické. V úvodu článku Z. R. Nešpor a M. Jakoubek správně pojmenovali a rozkryli důvody k překotnému přemalovávání a tvorbě vývěsních štítů jednotlivých badatelů i celých pracovišť na antropologické. To se však v masové míře týkalo jen antropologie kulturní/sociální, nikoliv historické. Proč tomu tak bylo a je a co z toho vyplývá?

Hlubší analýza by jistě odhalila i příčiny jiné, budiž mi dovoleno upozornit na tu, domnívám se, hlavní. Zatímco za kulturního/sociálního antropologa se u nás s poměrně velkou nadějí na úspěch může vydávat ledaskdo, historický antropolog je v pozici neskonale obtížnější. A to především proto, že jak autoři uvádějí historickoantropologické disciplíny: „*Namísto stacionárního výzkumu samozřejmě vycházejí z odpovědné archivní heuristiky,...*“.

Důvod je totiž čistě praktický. Nikdy bych si nedovolil tvrdit, že provedení kvalitního terénního výzkumu je „jednodušší“ než analýza historických pramenů, faktem však je, že minimálně zpětná kontrola řemeslného provedení archivní heuristiky snazší je. Historický antropolog se tak vždy vystaví nebezpečí, že ke zpochybnění jeho závěrů a interpretací poslouží – případně bude zneužita – důkladná revize použitých pramenů. Ostatně právě tak postupovali někteří kritici (Lacapra 1987, Maurer 1991) Sýra a červů C. Ginzburga (2000), což v podstatě vedlo až k úplnému edičnímu zpřístupnění Ginzburgových pramenů (Del Col 1997).

Shrnuji tedy: ke kulturní/sociální antropologii se mohli a mohou hlásit i ti méně schopní, protože metodu sběru dat dlouhodobým terénním výzkumem si lze v Čechách bohužel zatím „přetvořit k obrazu svému“ poměrně snadno. U archivní heuristiky to možné není a každý musí počítat s tím, že může narazit. Ostatně zběhlost v historické metodě je pro historickou antropologii takovou samozřejmostí a *conditio sine qua non*, že nebývá příliš rozebírána ani v Úvodech do této disciplíny (Dressel 1996). Proto je u nás historických antropologů a mikrohistoriků tak málo, a proto ti, co jsou, jsou zpravidla skutečnými špičkami.

Závěrečné poznámky

Naprostou pravdu mají Nešpor s Jakoubkem ve věci výzkumného terénu ideálního pro naše antropology. Vedle nesporně mimořádně intenzivní společenské objednávky jsou výzkumy na „východě“ i levnější a podle mých zkušeností i snáze realizovatelné a to i u těch „divochů“ – třeba asijských. Zakopaný pes tu skutečně tkví v jazycích. Každý student antropologie dře angličtinu aby si mohl přečíst všemožné, jistě nikoliv nedůležité, teoretické statě i vlivné výzkumné monografie. Ptám se však, kolik adeptů kulturní/sociální antropologie umí jazyk skvěle použitelný ve východoevropské a asijské praxi – ruštinu, a vzhledem k tomu, jak málo jich je, ptám se proč. Že by zastydlý antirusismus? O tom, jakých úspěchů by mohl dosáhnout antropolog vládnoucí pro Čechy relativně snadno naučitelnými slovanskými jazyky Balkánu, netřeba pochybovat. Bohužel, mnoha mladým kolegům dělá potíže i mluvená slovenština...

Patrně poslední poznámka patří kritizované akademičnosti kulturní/sociální antropologie u nás. Autoři zde, zdá se mi, trochu zapomněli na historické kořeny problému. Nic proti akademičnosti za situace, kdy o samotné podobě a historiografii oboru neví až na pár zasvěcených nikdo nic a relevantní literatura buď vůbec neexistuje nebo není dostupná. Nutno chápat, že při vytváření prvních antropologických pracovišť v České republice, snad ani nešlo postupovat jinak. Problém je ten, že takový stav trvá i 10 let poté. A je tu ještě jedna významná komplikace, zcela přízemní, bohužel, ale nesmírně závažná. Systém financování českého vysokého školství vede k přijímání stále vyššího množství studentů do kulturně/sociálněantropologických oborů. Požadovat za takové situace, aby byl kvalitní terénní výzkum (myšlena jeho praktická realizace) součástí učebních plánů třeba jen magisterského studia, je čirou utopií. Ocítáme se tak v patové situaci a obávám se, že stav, kdy antropologický terénní výzkum či činnosti velmi blízké provádí jen nemnoho studentů v týmech obětavých pedagogů v rámci nejrůznějších grantů a projektů, ještě nějaký čas potrvá.

Zdeněk R. Nešpor a Marek Jakoubek označili svůj článek podtitulem *Námět k diskusi*. Jsem opravdu zvědav, zda nějaká diskuse skutečně vypukne a pokud ano, pak jaká. Horu pádných protiargumentů totiž asi nikdo snést nedokáže, i když slyšet odlišné názory by bylo

jistě poučné a hlavně v zájmu těch, kteří s textem zásadně nesouhlasí. Diskutovat – a pokud možno písemně – je totiž hlavně v jejich zájmu. Brzy totiž nastane situace, kdy se článek Co je a co není kulturní/sociální antropologie? stane pro svou přehlednost, jasnou a srozumitelnou argumentaci, ale i nepochybnou provokativnost, základním čtivem nejen studentů kulturní/sociální antropologie, toužících se dozvědět, co že to vlastně studují za obor. Alespoň já jim to budu rozhodně doporučovat.

Literatura

Daniel, U.: 2002 – *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main.

Del Col, A.: 1997 (ed.) – *Domenico Scandella Known as Menocchio. His Trials Before the Inquisition (1583–1599)*. Tempe.

Dressel, G.: 1996 – *Historische Anthropologie. Eine Einführung*. Wien – Köln – Weimar.

EAS 1990: *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava.

Ginzburg, C.: 2000 – *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*. Praha.

Iggers, G. G.: 2002 – *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*. Praha.

Lacapra, D.: 1987 – *Der Käse und die Würmer. Der Kosmos eines Historikers im 20. Jahrhundert*. In: Lacapra, D.: *Geschichte und Kritik*. Frankfurt am Main, s. 55–56.

Maurer, M.: 1991 – *Geschichte und Geschichten. Anmerkungen zum publizistischen und wissenschaftlichen Ort der neueren „historie scandaleuse“*. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 42, s. 674 – 691.

Medick, H.: 1984 – „*Missionare in Ruderboot*“? *Ethnologische erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte*. *Geschichte und Gesellschaft* 10, s. 295–319.

Medick, H.: 1987 – *Missionaries in the Row Boat*. *Comparative Studies in Society and History* 29, s. 76–98

Medick, H.: 2001 – *Quo vadis Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Mikro-Historie*. *Historische Anthropologie* 9, s. 78 – 92.

Medick, H.: 2002 – *Historische Anthropologie*. In: Jordan, S.: *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*. Stuttgart, s. 157–161.

Neústupný, E.: 2002 (Red.) – *Archeologie nenalézaného*. Plzeň – Praha.

Petráň, J. kol.: 1985 – *Dějiny hmotné kultury I/1, I/2*. Praha.

Petráň, J. kol.: 1995 – *Dějiny hmotné kultury II/1*. Praha.

Petráň, J. kol.: 1997 – *Dějiny hmotné kultury II/2*. Praha.

Petráňová, L.: 2000 – *Lid, národ a český národopis v letech 1953–1963*. In: *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha, s. 305–322.

Raphael, L.: 2003 – *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*. München.

Skalníková, O. – Petráňová, L.: 2002 – *Etnografické studium v letech 1964–1975*. In: *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Praha, s. 287–304.

Wallerstein, I. et al.: 1998 – *Kam směřují sociální vědy. Zpráva Gubelkianovy komise o restrukturalaci sociálních věd*. Praha.